

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

BORBÉLY SZILÁRD
„HOSSZÚ NAP EL”
NÁDAS PÉTER UTÓSZAVA

HAJNÓCZY PÉTER
KIADATLAN ÍRÁSA

DARVASI LÁSZLÓ
KISPRÓZÁI

TAR SÁNDOR
HANGJÁTÉKA

A STRUKTURALIZMUS
UTÁN
DOBOS ISTVÁN
ODORICS FERENC
TANULMÁNYA

KORFORDULÓ 2
KÖRKÉRDÉS
AZ ÚJABB IRODALOM
HELYZETTUDATÁRÓL

Jehro 10
57/

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

1993/5

alföld

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM — 1993. MÁJUS

<i>Borbély Szilárd</i> : Hosszú nap el (drámai jambusok)	3
<i>Nádas Péter</i> : Olvasói vélemények (<i>Orbán Ottó, Esterházy Péter, Balassa Péter, Mészöly Miklós</i>)	26
<i>Darvasi László</i> : Újabb történetek (kisprózák)	28
<i>Tar Sándor</i> : A hang (hangjáték)	32
<i>Hajnóczy Péter</i> kiadatlan írása: Karosszék, kék virággal	44
<i>Reményi József Tamás</i> : Egy szerep keres egy szerzót (<i>Hajnóczy Péter</i> portréjához)	47

korforduló 2

<i>Láng Zsolt</i> : Magány és képzelet	54
<i>Bozsik Péter</i> : Koncz	56
<i>Mészáros Sándor</i> : Nemzedék — ha van	59

tanulmány

<i>Dobos István</i> : Elméletek közötti térben	62
<i>Odorics Ferenc</i> : A posztstrukturalizmus előtt	79

szemle

<i>Simon Attila</i> : Kalandozás a tükörben (<i>Borbély Szilárd</i> : Történet, A bábu arca)	86
<i>Valastyán Tamás</i> : „Netán velem” (<i>Darvasi László</i> : A portugálok)	89
<i>Gömöri György</i> : Wajdától Kieslowskiig (<i>Kovács István</i> : Robogás a nyárba)	92

képek

Józsa János grafikái

tanulmány

DOBOS ISTVÁN

Elméletek közötti térben

Valamin túl-lenni; ez talán a legnehezebb, ha egyáltalán lehetséges. A posztstrukturalista nézetek jelentkezése óta már azzal sem könnyű szembenézni, mi is az, ami után lehetnénk. Vélhetően a tanulmányírók is éppen erre hívják fel a figyelmet a szemléleti korszakváltásra utaló címadással.

Teljesen természetes, hogy irodalomelméleti gondolatrendszerekkel kapcsolatban felvethetők tudományelméleti kérdések. Am nem ritkán úgy merülnek fel — egy hozzávetőlegesen negyedszázaddal korábbi tudománytörténeti helyzetnek megfelelő horizonton — mintha még napjainkban is az objektivizmus általános elve és a monizmus lenne a vízváltató az irodalmi magyarázat és megértés dichotómiájának kialakításában. Holott talán már az lehetne a közös kiindulópont, hogy a megértés transzcendentális, nyelvtől független álláspontjának lehetőségét tagadó irodalomfelfogások *hogyan szemlélik az értelmezett formában létező szöveget*. Magam ezt a felfogást tekintem irányadónak a kötet egyes tanulmányainak értelmezésében. A vélemények persze erről a megfontolásról is megoszlok, s természetesen más megközelítések is lehetségesek. Am igencsak merész felfogása lenne például a posztstrukturalizmusnak az, amely mindenekelőtt nem is csak a filozófia nagy horderejű interpretációs teóriájának, hanem — a rendkívül sokrétű gondolkodási minta egymással is vitában álló képviselőinek szellemétől eltávolodva — általános jelentés- és megértélméletnek, sőt teljes körű ismeretelméletnek tekintené, s ennek alapján hiposztazálná azt az egységes irodalomtudományt, mely figyelmen kívül hagyja a posztstrukturalista elvek implikálta irodalomelméleti megfontolásokat.

Nem állítom, hogy nem alkotható efféle konstrukció. Azt azonban világosan kell látni, hogy így a jelentett valóságát a távolléte fejezhetné ki saját szerűen. (Am az is könnyen meglehet, hogy ez az enyhébb fenntartás is csak afféle régi logocentrikus ördögösség.) Másfelől az igen erős képzettartalmú „logikai pozitivisták” irodalomkutatás szigorúan analitikus tudományosságra, immanciára és objektivitásra való törekvésének furcsa mód mintha éppen a strukturalizmus utáni kor pluralizmusa és a „félreértett” posztstrukturalizmus

„hermeneutikai nihilizmusa” garantálná a módszertani biztonságát. E két véglet meghaladásaként is lehet értelmezni *A strukturalizmus után* című kötet kiinduló tételét: „az irodalomelméleti diszciplína a tudományos kutatás területi egységeként számos, önmagában nézve többé-kevésbé koherens és teljes elmélet együttlétét és dialógusát feltételezi”.

Ez a párbeszéd nem jöhetne létre, ha ebben az elemzésben az irodalomkutatás lehetséges szemléleteit képviselő tanulmányíróktól tudatosan idegen mértéket alkalmaznánk. Nyilvánvaló, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének gondozásában készült *Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben* alcímet viselő több mint 30 ív terjedelmű kötet tanulmányai az irodalomkutatás *különböző tárgyaitra* vonatkozó kérdéseket tesznek fel, tehát az *alkalmazott elméletek* közelebbi konkrét vizsgálata nélkül semmiképpen sem bocsátkozhatunk feltételezésekre az értelmezett szöveg felfogását illetően. A feladat persze korántsem könnyű. Mindez nem meglegetőz és akar lenni, hanem csak a rekonstrukciós folyamat hermeneutikai föltételeinek eléggé jól ismert következményeire hívja fel a figyelmet, s arra, hogy ebben a diszkurzusban mindenképpen színt kell vallani.

Bojtár Endre az érték és értékelés kérdésein töprengve a „nem tudás” ama határáig szeretné elvezetni olvasóját, ahonnan a „képtelenségek beláthatóvá válnak”. Az irodalomkutatásnak ezt a talán nem teljesen bevett módját *Az irodalmi mű értéke és értékelése* című tanulmány messzemenően igazolja. Érdemes megjegyezni, hogy egyáltalán nem könnyű olvasmány. Már a rendhagyó célkitűzés megfogalmazása azt sejteti, hogy komoly nehézségekkel találkozhat szembe magát az olvasó, akiről egyébként Bojtár Endre rendkívül sokat feltételez.

Először „magának a műnek” a vizsgálatával közelít a műalkotás értékéhez, s arra a belátásrajut, hogy „maga a mű” nem létezik. Ez a meglehetősen képtelenné tűnő következtetés Bojtár elméletének érvényességi körén belül teljesen logikus. Ő ugyanis a fenomenológiában interszjektív azonosítható mű létezését vonja ezzel kétségbe, szerinte ugyanis *kizárólag elolvasott szöveg van*. Már itt kell figyelmeztetnem arra, hogy talán némi zavart okozhat az irodalom létezőmódjáról és az olvasás folyamatáról alkotott feltételezések kritikai elemzésében két alapvető fontosságú szakkifejezés, *szöveg* és *mű* használata. Bojtár az adott elmélet kontextusában igen következetesen alkalmazza őket, de a nézőpont megváltoztatásakor nem minden esetben jelzi, hogy *ugyanaz* a fogalom alkalmasint éppen ellenkező értelmet nyer. Nagyon leegyszerűsítve lássunk egy példát arra, mire is gondolok. Bojtár — egyébként helyesen — sok hasznát nem látja szöveg és mű olyan értelmű megkülönböztetésének, amely lehetővé tenné egy objektív kiindulópont feltételezését. Ebben az összefüggésben a szöveg olyan ideális létező, mely mintegy megőrzi azonosságát olvasataival szemben, az irodalmi mű pedig az „olvasói tudatban” átalakított szöveget jelenti. Közvetlenül ezután a szövegben — de helyénvalóbb itt a tanulmány szót használnom — Ingarden ehhez kapcsolódó gondolatait értelmezi, tehát kénytelen a rétegelmélet terminológiájával élni, ebben pedig a konretizációitól megkülönböztetett mű a fent említettnek éppen az ellenkezőjét jelenti. De ennyi éppen elég, talán sok is. Pusztán azt kívántam érzékeltetni, hogy az olvasás folyamatáról szóló gondolatmenet folyamatos olvasása nem teljesen zavartalan, s bizonyára a közvetítésük sem lehet ellentmondásoktól mentes. Némileg meglepő módon a strukturalista, szemiotikai indíttatású irodalomelméletek alapelvei főszerpéhez jutnak Bojtár Endre tanulmányában, de nem kell ezen különösebben

csodálkozunk. Ő ugyanis, ha jól értem, voltaképpen úgy próbál az érték közélébe férkőzni, hogy az értékelés „tárgyát”, az irodalmi műalkotást meghatározó *kontextualista* irányzatokat mintegy a saját fegyvereikkel kényszeríti térdre, miközben érveket vonultat fel amellest — amit később fejt ki részletesebben —, hogy az érték mindenekelőtt az olvasó bizonyos mértékben tagolatlan élményében konstituálódik. Elsődleges célja a szövegtől független műalkotásmodell helyreállításával tehát az, hogy *cáfolja* az erre építhető *hatásméleteket*.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy Bojtár felfogásával — csak elolvasott szöveg létezik — nem egyeztethető össze Ingarden tárgyelmélete, mert a lengyel tudós — durva egyszerűsítéssel — a mindig azonos művet elhatárolta különböző olvasataitól. De az *értékelmény alapján hiposztázált műalkotás* megragadásához Bojtár *értelmezésében* az irodalmi művet közlésfolyamat részeként magyarázó konstanzi iskola befogadélmélete sem adhat támpontot, mert kétféle várakozáshorizontot különböztet meg: „a szöveg által meghatározott hatást és a címzett, az olvasó által meghatározott befogadást”. Magától értetődő, hogy Bojtár felfogása azt sem teszi lehetővé, hogy akár a strukturalista nyelvészet *langue-parole*, akár a generatív iskola kompetencia-performancia fogalmait alkalmazza az irodalomra, ez ugyanis nemcsak a *műalkotás korábbiakhoz hasonló megkettőzését eredményezné*, hanem szükségképpen az olvasó is kimaradna ebből az immanens megközelítésből. Bár kézenfekvőnek látszhat, talán mégis érdemes megjegyezni ezen a ponton, hogy a szóbanforgó, egymástól olykor még alapelveikben is különböző elméletek Bojtár gondolatmenetének rendező elve szerint logikusan kerülhetnek egy sorba, de ez semmiképpen sem sugallhatja azt, hogy egy — némi merészség szükséges lesz a kimondásához — *paradigmát* alkotnának.

Vajon mivel járulhatnak hozzá a mű befogadásának megértéséhez azok az elméletek, amelyekben a nyelv elemei, szabályszerűségei szolgálnak mintául az irodalom jelentésviszonyainak és szerkezetének leírásához? Ha a befogadás felől vesszük szemügyre az irodalmi mű legkisebb értelmes jelentésegységét, azt láthatjuk, hogy már az egyszerű szó szintjén is ugyanaz a nyelvi elem számos, egymástól eltérő jelentést kaphat, tehát legalább részben az olvasó teremti a jelöltöt és jelöltet egymáshoz rendelő szabályt. Magának a szövegnek alapján tehát nem dönthető el, melyik „értelmezés” tekinthető „autentikusnak”, tehát a mű valamiféle ellenőrizhető jelentése sem fogható fel „a művet alkotó szótól kezdődő kis jelentésegységek összegeként”. Az irodalmi mű jelentésalakzatainak legösszetettebb formális modelljei is csak a jelölő felől megalkotott szabályrendszerrel szöhetik meg az egyes elemek közötti lehetséges kapcsolódások hálózatát. Az immanens irodalomfelfogás közismert elméleti-módszertani problémáira azért kellett kitérnem, mert — némi túlzással — ennek a felismerésnek a fényében Bojtár egész elgondolásának a lényegét az adja, „hogy a jelentés és érték nem egyszerűen van, hanem a közlésfolyamatban alakul ki”, ezért nem ragadható meg a műalkotás befogadása az irodalmi mű bármiféle szubsztancialista megkettőzésével, különösen abban a formájában, mely szerint „az élettelen kisebb elemek egymásra épülve és étellel megtelve aznak ki egy egységes egészet”, s így „kirajzolódik valamiféle, az irodalmi szövegtől az irodalmi műig vezető út, s e rajz azután kockánként is kielemezhető”. Az olvasó felől nézve is reménytelennek bizonyul ez a vállalkozás, mert a „struktúrák, jelentések és értékek olvasás közbeni, a tudatban lejátszódó összegződéséről” (B. E.) valójában „semmit sem állíthatunk” (Ingarden).

Ha egyedül értelmezett formában létezik az irodalmi műalkotás, akkor Bojtárnak is fel kell tennie a korántsem könnyen megválaszolható kérdést. Vajon mi biztosítja a mű jelentéseinek és értékeinek *viszonylagos* azonosságát? Bojtár a Walter Benjamingől kölcsönzött tömörségében is új tájékozódási horizontok felé mutató „megértett utóéletével” oldja fel ezt a problémát, de a tanulmányban kijelölt elméleti kereten belül nem tekintheti feladatának, hogy erről a másfelé vezető történetről számot adjon. Ha csak elolvasott szöveg létezik, vajon alkothatunk-e viszonylag helytálló elképzelést arról, hogyan zajlik le az olvasás általában? Bojtár Endre az irodalmi mű befogadásának három szintjét különíti el: értékelésről, értelmezésről és leírásról beszél mint a műalkotás kiváltotta élmény három egymást követő, s egyben fontossági sorrendjüket is jelző szakaszáról. Jellemezhetjük-e akár megközelítő pontossággal is ezeket a befogadásszinteket, mikor tudjuk, hogy az egyszerű, individuális aktusként felfogott értékélmény — mely fogalma szerint részben közölhetetlen mozzanatok is feltételez — mindenképpen megelőzi az értelmezésélményt, ez pedig a leírásélményt „sőt az utóbbiakra rendszerint sor sem kerül, éppen az ideális olvasó legtöbbször megmarad az értékelésnél”? (B. E.) Kényszerűen bár, de mégis szégyentelenül könnyű megoldást választunk az idézet szellemében. Csupán abban reménykedünk, hogy nemcsak az ideális olvasó számára lehet nyilvánvaló milyen kitűnő tanulmányról szólhattunk.

Horváth Iván: *A három verselmélet (Három példán bemutatva)* című tanulmányának kiinduló tétele így hangzik: „A három fejezetben bemutatott verselméleteket, bár kizárják egymást, mégis egyszerre szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani. Tanulmányomnak ezt a fő mondanivalóját, az — *egyelőre* nevezzük így! — eklekticizmus vállalását annak bejelentésével szeretném jobban kidomborítani, hogy mindhárom itt bemutatandó módszert kipróbáltam: mindhárom esetben kifejezetten a saját kutatásaim eredményeit nyújtom”. Horváth Iván fő törekvése tehát az, hogy a magáénak vallott *eklekticizmus* alapelveinek szellemében új megoldást kínáljon az irodalomkutatás körén belül a verselmélet megoldatlan módszertani problémáira. A tanulmány címében jelzett tárgy megközelítésének voltaképpen tehát az lenne a feladata, hogy mintegy *szemléletesen igazolja* az eklekticizmus előföltevésének metodológiai jelentőségét.

Lehet-e valami közelebbit mondani az eklekticizmusról a fogalom kiterjedt meghatározását szemügyre véve: „nem érdemes választania (tudniillik az irodalomkutatónak) az eszmények közül, de az egymásnak bizony ellentmondó eszmények egyeztetésével sem érdemes kísérleteznie. Legyen az irodalomtudós akár öntudatos pogány többistenhívó! Az eklekticizmus bölcsességét hirdetem: vizet és bort egyaránt prédikálok”.

Vajon a tanulmányíró választott eszményét, az eklekticizmust egy lehetséges tudományelméleti alapelvnek kell-e tekintenünk? Ha igennel válaszolunk a kérdésre, akkor azt kell feltételeznünk, hogy ez a gondolkodási minta a szerző irodalomfelfogását is meghatározza, s ily módon kijelöli a vers, pontosabban a három verselmélet — bár így lényeges eltérés nincs a két megfogalmazás jelentése között — három példán bemutató dolgot vizsgálódásának az általános keretét. A mi szempontunkból azért *elkerülhetetlen* ennek a kérdésnek a megválaszolása, mert magától értetődő, hogy megértésre irányul az érdeklődésünk — talán szükségtelen is ezt hangsúlyoznom —, ezért egyedül az a megközelítésmód adhat mértéket az eklekticizmus alkalmazását figyelemmel

kísérő olvasó értelmezésének, magyarázatainak, rekonstrukciós eljárásainak, amelyet a szerző képvisel. A félreértés természetszerűen így sem kerülhető el, de érdemes legalább megközelítő pontossággal tudni, *mi az*, amivel párbeszédet kezdeményezünk. Térjünk hát vissza a fent olvasható szándék megfogalmazásához!

Ebből annyi legalábbis valószínűnek látszik, hogy az eklekticizmus újraértelmezett fogalmával állunk szemben. Sőt talán még az is sejthető, hogy a filozófiai hagyományban kialakult jelentéstől eltérően Horváth Iván nem az összeférhetetlen nézetek, elméletek összekeverését vagy következetlen összeegyeztetését érti rajta. Az eszmények közüli választás lehetőségének kizárásából még azt is lehet gyanítani, hogy talán az egyetlen és egy, magát egyedül üdvözítőnek hirdető módszertani irányzatra gondolhat itt a szerző, s nem általában az eszményre (esetünkben: az irodalom egy lehetséges szemléletére). A komolyabb nehézségek ott kezdődnek, ha az eklekticizmus reprezentálta megközelítésmód *elvi* megfontolásait végiggondoljuk. Lehetséges, hogy így olyan kutatót kellene elképzelnünk, aki nem csatlakozhat sem egyes szerzőkhöz, se irányzatokhoz, se eszményekhez, de a különböző vagy egymást kizáró elméleti rendszerekből sem veheti át azt, ami számára helyesnek tűnik, mert akkor szükségképpen meg kellene tennie a lépést az egyeztetés felé, ugyanis a kiválasztás mozzanata is tartalmaz már valami effélet, de saját elméleti rendszert sem alkothat, mert ebben az esetben egy maga teremtette eszményhez kapcsolódnék és így tovább. Úgy látszik, vége-hossza nem lenne, ha az „eklekticizmus” kiinduló tételének következményeit megközelítő pontossággal is számbavennénk. Az azonban bizonyos, hogy az eklekticizmus melletti választást megelőzte egy rokonszenves gondolat: „Az egymás kizárásának igényével fellépő módszertani iskolákról... rendre kiderült, hogy csak nagyon korlátozott mértékű hasznot ígérhetnek”. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés; vajon az eklekticizmus miben nyújthat többet az ellenlábás szemléleteknél. A kutató talán azt reméli tőle, hogy ezáltal mintegy mentesül a hagyományban való benneállás megértésfeltételeitől, s ez biztosít hallatlan szabadságot számára, a „tudománypártiakkal” szemben — ne firtassuk most mennyiben jogosult ebben az összefüggésben az ilyesfajta szembeállítás —, tehát rugalmasan változtathatja értelmezői helyzetét, s még a többé-kevésbé koherens elméletek követelményrendszerei sem kötik gúzsba a gondolkodását. (Ám az is könnyen meglehet; mindez pusztán az olvasó ellenőrizhetetlen feltevéseinek halmaza.) Úgy gondolom ennyiből is világos, viszonylag kevés értelmezést kap az, hogy a tanulmány „fő mondanivalóját, az — *egyelőre* nevezük így! — eklekticizmus vállalását” hogyan is kell értenünk. Vajon az eklekticizmussal megnevezett, de a tanulmányban azon is *túl* terjedő elméleti feltevések adhatnak-e támpontokat a fogalom értelmezéséhez? Vegyük először szemügyre azt a három módszert, amely az irodalomkutatás körén belül Horváth Iván axiomatikus rendszere szerint lehetőségként kínálkozik: „Az egyik a transzcendenciára hajló kutatóé. A másik azé, aki meg kíván szabadulni a transzcendenciától. A harmadik pedig azé, akinek azért nem okoz semmi gondot a transzcendenciától való megszabadulás vágya, mert nem szokta ilyen fennkölt dolgokon törni a fejét. (Transzcendens érdeklődésűnek azt az olvasót mondjuk, aki szívesen értelmezi a műveket olyan üzenetek gyanánt, amelyek egy másik, közvetlenül nem tapasztalható világból érkeznek.)” A három módszert Horváth Iván három fejezetben három verselmélet segítségével mutatja be: „A

transzcendens költészettan példája József Attilának, illetve egyik feltételezhető mesterének, Marót Károlynak rendszere, ezen belül az ún. „névvarázs”-elmélet. — Az immanenciára, tudományosságra törekvő verselmélet példája Roman Jakobson, Lotz János, Robert Austerlitz formalizmusa. — A valóban immanens verskutatást az István Frank nyomán kibontakozó leltározó iskola fogja képviselni”.

Függetlenül attól a választól, amelyet az olvasó a transzcendenciához való viszony szerint elkülönített és lehetőségként adott *három* irodalomértelmezési mód mellett létezhetnek-e esetleg más gondolkodásformák is kérdésre adhat, másfelől attól, hogy a bemutatott, úgy látszik különböző hatókörű versmegközelítések — például József Attila érdekes, bár nem föltétlenül messzirevezető kísérletei és a generatív poétikák — egyenrangú elméleteknek tekintendők-e a korábban mondottak szellemében, vagy esetleg valamilyen mértékű eltérést is láthatunk köztük, s ekkor feladnánk-e következetes eklekticizmusunkat engedményt téve más szemléleteknek, nos, mindezekről eltekintve, megkockáztathatjuk a következtetést, hogy az eklekticizmus az egymást kizáró értelmezési stratégiák evidenciaként kezelt feltételezésével szemben nem épít ki egyetlen, igaz, minden irodalmi jelenségre egyetemesen érvényes elméleti rendszert. (Bár az irodalomkutatás egész területén alkalmazható eljárásokról magyarázatot nyújt a teljes rendszerezés igényével.) Az eklekticizmus első felismerésének veleje talán az a nagy horderejű gondolat, hogy „módszer és tárgy elválaszthatatlanul összefügg”. Teljes mértékig igazat adhatunk Horváth Ivánnak abban, hogy nemcsak hirdetni kell (ezt) az aranyigazságot... hanem el is kell hinnünk”. A vélemények persze erről is megoszlok, ám aligha kerülhető meg a probléma: „Akár a tárgy határozza meg a módszert, akár a módszer a tárgyat, egy módszerrel egy, mással más tárgyat vizsgálunk”. Ezzel úgy látszik, még ma sem könnyű szembenéznie némely kutatónak, holott legalábbis Dilthey óta folyamatosan viaskodik vele az ismeretelmélet. Később még vissza kell térnünk ennek az elgondolásnak az alaposabb meglelésére, midőn az irodalomfogalmak pluralitásának igazolását nyújtó tanulmányról szólunk. Horváth Iván három megközelítése közvetett formában arra hívhatja fel a figyelmet, hogy meglehetősen kilátástalan minden olyan vállalkozás, amely az egyetlen és egységes irodalomfogalom meghatározására irányul, ugyanis ez, az azonosságát minden viszonylatban megőrző egyazon tárgyias lényeg fennállásával azonos irodalmiság feltételezését vonná maga után. Sokakat még ma is fogva tart ez a képzet, talán ezért is ad Horváth Iván olvasási útmutatót tanulmányához: „Ne csodálkozzék tehát az Olvasó, ha a három, itt következő fejezet három tárgyának alig van közük egymáshoz”.

Az eklekticizmus tehát elismeri, hogy többféle irodalmiság létezik az adott elméleti kontextus függvényében. Ehhez azonban még azt is hozzá kell fűznünk, hogy nem tekinti feladatának az *egyenragú*, egymás *mellett* létező, egymással szoros kapcsolatot nem tartó megközelítések közötti választást, vagy a kétes kimenetelű szintetizálást, de még az összekapcsolást, sőt a közvetítést sem. Egyedül az időszerű kutatói érdeklődéshez és a várható eredményekhez kötött szabad válogatást engedi meg; *egy* módszer, *egyféle* szemlélet önmagában vett ideiglenes választását. S talán az eklekticizmussal sem lehet ez másképp. Tanulmányának zárókövetkeztetéséhez érve ugyanis Horváth Iván egy merőben más programot hirdet meg. Talán a különböző, de *egymásra utalt* elméletek együttélése alapján — több jelenség szoros kapcsolatát jelző metaforikus

kifejezéssel megnevezve — leginkább a szimbiózis felé mutat, azzal a kiegészítéssel, hogy az egymást kizáró elméletek egyidejű jelenléte ebben a rendszerben csak időszakos: „Hiába félnek sokan az igazi immanencia korszakától, az közvetlenül előttünk áll, még akkor is, ha az egyedüli igazi immanencia a hozzá nem értésig fokozott személytelenség. (Az illetékesség nem is egyéb, mint a metafizikára való képesség: a szóbanforgó dolgot valami merőben mással kötjük össze.)... Lehet, hogy a javasoltam... ciklikus irodalomtudomány révén, mely felváltva alkalmazza transzcendens, transzcendenciaellenes és személytelenül leltározó eljárásait, még a leghatalmasabb számítógépes repertóriumok is átszellemíthetők... A ciklikus gondolkodás egyáltalán nem eklekticizmus, hanem éppen a terméketlen, bár bonyolult eklekticizmus elkerülése. Előnyei világosak, az átszellemítés lehetőségétől függ minden”. Lehetne és kellene szólnunk még arról, hogy a ciklikus irodalomtudományi elvek előföltevése szerint a kutatás tárgya objektív, a szöveg önmagában hordozza jelentését és értékét, ezért betaníthatjuk a formális jegyek érzékelését egy számítógépnek: „A cél az, hogy minden régi magyar vers minden értékes szövegváltozatát betűhíven tartalmazza az adattár, kritikailag helyreállított eredeti, szerzői szövegét pedig modern, nyelvészetileg pontos, morfémius átírásban”. A régi magyar versek leltára ma még csak készül. Mindenképpen vissza kell térnünk a ciklikus irodalomtudományi gondolkodásra, midőn napvilágot lát a Corpus első kötete, de úgy gondolom ennyiből is világos, hogy az ilyesfajta megközelítésnek rendkívül jelentős a heurisztikai értéke.

Az irodalmi mű alaktani hatásmélete című tanulmány sarkalatos tétele szerint „valamely irodalmárt elsősorban a kimondatlan előföltevései minősítenek, ezek közül pedig majdnem a legfontosabb arra vonatkozik, hogyan is szemléli a nyelvet”. Szegedy-Maszák Mihály „az egyetemes nyelvtan és nyelvi viszonylagosság” kibékíthetetlen *ellentétét feloldó* Bahtyinnak a nyelv dialogikusságáról szóló alapföltevést tekinti irányadónak. Nem hárihatom el a kísértést, holott tudom, túlságosan is messzire vezet, ha megkockáztatom a feltevést; *a nyelv dialogikus jellegének gondolatát* a szerző a maga értelmezői gyakorlatában is alapszempontként érvényesíti. A magyarozott és magyarzó nyelv természetes kölcsönhatásának olyan jellemzőit figyelhetjük meg az irodalmi mű alaktani hatásméletének kifejtésében, amelyekkel úgy látszik, eleve számot kell vetnünk, mielőtt bármiről is szólnánk. Csak néhány kiragadott megjegyzést fűzhetek ennek a bonyolult viszonylatrendszernek a megközelítéséhez, természetesen annak tudatában, hogy az értelmező nyelvek között kibontakozó párbeszéd sem lehet mentes minden szövegmagyarázat hermeneutikai fölteleleitől.

Szegedy-Maszák Mihály gondolatai mögött szinte kihagyás nélkül érzékeli az olvasó az örökségként kapott és *áthasonított* elméleti hagyomány eleven jelenlétét. Talán ebből fakad tárgyához való senki máséval össze nem téveszthető viszonya. A fő jellemzője érvelésmódjában ragadható meg. A részletes kifejtés során megannyi közbevetett fenntartással, kiegészítő megjegyzéssel árnyalt tételeit úgy tűnik örökös kételyek háttere előtt fogalmazza meg. Rendszerint két ellentétes álláspontot szembesít egymással — néha már-már túlzottnak tetsző óvatossággal — ezt követően pedig színleg mintha a végletek között egyensúlyozva fogalmazna meg egy harmadik véleményt, így tehát *ugyanarról* mondana mást, valójában *másról* állít valamit — s ez a legélesebb eltérés a szokásostól. De tartok tőle, hogy valóban messzire jutottunk, enélkül azonban

most nem térhetnénk vissza az értelmezés párbeszédjellegeré emlékeztető elméleti megközelítésmód *láthatóbb* szerkezeteihez.

Vegyük először szemügyre milyen alapvető módszertani nehézségekkel kell szembenéznie annak, aki abból az alapvelvből indul ki az alaktani elemek vizsgálatakor, mely szerint a „műalkotás végül is értelmezéseiben él”? Mindenekelőtt figyelembe kell vennie azt a helyzetet, amelyben a nyelvi megnyilatkozás értelmet nyer, tehát az irodalmi mű felől a szöveggörnyezet összetevőit, valamint az alaktani képződmények, jelentésszintek kölcsönhatását, a befogadás viszonylatában pedig legtágabb értelemben a történelmi és kulturális feltételektől függő olvasói szokásrendszereket, miközben két veszélyt kell elkerülnie: az alaktani vizsgálatban az immanens irodalommagyarázat kísértését, másfelől a történelmi viszonylagosság kizárólagossá tett szempontjának követését, de ezzel egyidejűleg arról sem feledkezhet meg, hogy jobbára csak többrétű fogalomkincs áll rendelkezésére a mű jelentésgységeinek megkülönböztetéséhez, s ezek a szakkifejezések is olyan elméletekben formálódtak ki, amelyek jelentésfelfogásai jórészt csak a felszínibb stílusalkatok elemzését teszik lehetővé. A feladat tehát korántsem egyszerű. A bahtyini nyelvszemlélet és megértésemélet szellemében ez a problémalátás olyan értelmezőt feltételez, „aki a fogalmakat állandóan teremti és megszünteti” (Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték*. Új forrás, 1980/4. 43.) Ehhez azonban — többek között — a retorika több nyelven megfogalmazott közel 2500 éves múltra visszatekintő hagyományával is párbeszédet kell kezdeményeznie.) A gondolatmenet irányát kijelölő nyelvszemlélet és irodalomfelfogás az alaktani hatáselemzést önmagukban konzisztens elméletek közötti térben teszi lehetővé. (V. ö. Szili József 11. p.)

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk a legátfogóbb összefüggésből kiindulva, hogy a nyelvek és kultúrák viszonylagosságának gondolata, mintegy előzetes feltételként magába foglalja a jelrendszerek egyetemes törvényszerűségeinek tagadását. Az értelmező nyelv kölcsönhatásában élő mű létezési formája pedig kétségessé tesz minden olyan vállalkozást, amely a jelentő és jelentett egyértelmű azonosíthatóságát hirdető szóközpontú szemantikák útmutatásait követi irodalmi művek alaktani elemzésében. (A „fölszínibb és mélyebb” szerkezetek kategóriáját elvéve bár, de ebben a tanulmányban is használja Szegedy-Maszák Mihály, ám a generatív nyelvszemléletnek úgy szólván még a nyomai sem fedezhetők fel az alaktani hatáselemlet gondolatrendszerének felépítésében.) Ami mármost az elméleti hagyomány egymással is vitában álló irányzatainak újraértelmezett gondolatait illeti, Szegedy-Maszák Mihály alaktani hatáselemele — a fentiek szerint — közülük is csak azokat örökítheti át, amelyek valamilyen szempontból lehetőséget adnak a befogadó szerepének, és a szövegolvasás konvencióinak figyelembevételére. Mindenekelőtt tehát a mondatközpontú retorikák és az értelmezőt feltételező jelentésemletek felismeréseit (Frege, Peirce, Ogden, Richards), valamint a beszédhelyzetek osztályozására tett kísérlet (Fontanier) eredményeinek felhasználásával a szövegelemek közötti lehetséges kapcsolatok rendszerezéseit. (liege-i „ μ ” csoport). Durva egyszerűsítéssel azt mondhatnók, hogy Szegedy-Maszák felfogásában a nyelvi megnyilatkozás létezési föltételét a közlésfolyamat képezi, amelyben a szöveg különböző alakzatainak *szerepkörét* részint a jelentésgységek bonyolult kölcsönhatása jelöli ki, másrészt, s nála ebben a tekintetben is mintha ez lenne

a meghatározó a szöveg és a befogadó közötti viszony, az olvasói szokásrendszer és az irodalmi hagyomány.

Most, miután szemügyre vettük a tanulmány számunkra fontosnak látszó elméleti megfontolásait, s némi egyszerűsítéssel elvi következtetéseket is megkockáztattunk, vessünk egy pillantást arra, hogyan vihet közelebb a jelentéstani alakzatok értelmezési problémájának „megoldásához” az a megközelítés „amely állandó ide-oda játékot tart üdvösnek a kotextuális és kontextuális névvel illetett fölfogás... között”? Helyesen tesszük, ha leszögezzük, az önkényes kiemelés ebben az esetben még feltételes érvényességre sem tarthat számot, s még akkor is támadható marad, ha a tér szűkösségére hivatkozunk, ugyanis az eredmények számosak, s azt is tudjuk, hogy az itt alkalmazott elmélet történeti-poétikai elemzésekben történő — az *értelmezéstörténetből* levonható tanulságokkal is kiegészített — esetleges felhasználásáról nem is szólhatunk. Ajentéstani alakzatok meghatározásában Szegedy-Maszák Mihály a belga kutatók — jelen pillanatban úgy látszik — legteljesebb rendszerezésének alapelvét jelentősen módosítva a maga teremtette alapokon meggyőző javaslatot tehet arra, hogy a későbbiekben „a retorikai alakzatokat a jelenségek nyitott osztályaiként tanácsos újraértelmeznünk”. De talán a legfontosabb, az egész kérdéskörnek más távlatot adó általános észrevétele az — amely egyben kijelöli a mű alakjának szinte valamennyi szintjén a retorizáltság értelmezésének horizontját —, hogy „a megszakítottság és a folytonosság... egyaránt megszokás kérdése. A várhatóság viszony, és végső soron történeti tapasztalat függvénye. Nem a jelentő anyagából következik, de a jelentő s jelentett közötti viszonyra vonatkozó konvenció függvénye”.

Most látom csak mennyi mindenről nem beszéltem és nem beszélhetek. Zárójelet könnyebb nyitni, mint lezárni — mondja Szegedy-Maszák Mihály, s ebben teljes mértékig igazat adhatunk neki. Végezetül mégis nyitnék egyet. Az *irodalmi mű alakotani hatásmélete* című tanulmány a retorikai, morfológiai, szintaktikai, szemiotikai alakzatok és az elbeszélésméletek igen gazdag fogalomtárát is magába rejti. Nincs mit csodálkozni ezen, ha emlékeztetünk rá: már egyik korai, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben* című 1979-ben napvilágot látott értekezése „bevallottan oktató céllal” közvetítette értelmezett formában a nemzetközi narratológia szakkifejezéseit. Hiba lenne, ha nem méltányolnánk eléggé irodalomkutatói munkássága mellett ezt a törekvését, különösen ha a kortárs irodalomkritika poétikai eszköztárában megmutatkozó jótékony hatását is szemrevételeznénk.

Az irodalom mint folyamat című tanulmányában Szili József az irodalmi mű folyamatként való felfogása révén, mintegy az *alpokra* irányuló kérdés-feltevessel tesz kísérletet arra, hogy megkérdőjelezze az esztétikai megkülönböztetéssel létrejött irodalomfogalom általános érvényét. Az irodalom esztétikai fogalmának elhatárolásai ugyanis az „egész”-ként viselkedő *tárgyiasságok* sajátjaként fennálló *szulsztanciális* irodalmiság „tisztán kimutatható minőségének” a megragadására tettek kísérletet — s talán már ennyiből is kitűnhet, hogy ez a feladat egyáltalán nem volt könnyű —, s ennek megfelelően kétségeik sem támadtak afelől, hogy az általuk alkotott *egyetlen és egységes* irodalomfogalom elvileg „ugyanazon ontológiai tárgyra” vonatkozik, legfeljebb csak az „egyazon lényeg meghatározásának helyességét” illetően volt eltérés a vélemények között. Szili többféle irodalmiság lehetőségére mutat rá a folyamat fogalmának irodalomelméleti újraértelmezése során. A posztstrukturalizmus

eredményeinek alkotó felhasználásával együtt vállalt „programos határtalanság” végül elvezeti az irodalomképzet dimenzióinak — alighanem minden eddiginél átfogóbb — rendszerezéséhez. Az eredeti kérdésfeltevésből fakadó „programos határtalanság” paradox módon nála tehát végtelenül összetett, szisztematizált rendszerben jelenítődik meg — erről a kettősségről később kell részletesen szólnunk —, s talán ez adja a tanulmány egyik különleges erényét, de ezzel kapcsolatban egyszersmind arra is figyelmeztetnünk kell, hogy a finom árnyalatok iránt is fogékony egységalkotó törekvés az olvasót is próbára teszi. A szerzőtől megszokott körültekintő pontosság a rendszer tartópilléreiként szolgáló gondolatok kifejtésében részint közvetlenül az adott tárgyra irányuló összpontosítást igényel az olvasótól, másfelől figyelemmegosztó képességet a távolabbra mutató értelemösszefüggések szemmel tartására. Az irodalmi mű folyamatként való felfogását mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy Szili a fogalom újraértelmezésében az eddigiektől némileg eltérő módon veszi figyelembe a *befogadás szempontjait*.

Az elgondolás lényege talán az alábbi gondolatsorban rejlik: az olvasás magától értetődően olyan időben lezajló folyamat, amely egyenként megismételhetetlen értelmezett szövegek létrejöttét eredményezi, ám maga a mű, újabb és újabb befogadása révén egy végtelen folyamatnak is részese, az elvileg lezárhatatlan megértéstörténetnek. Szili közvetlenül is belátható célja az, amikor az irodalmi mű folyamatszerű létezési formájából indul ki, hogy kétségbe vonja a „művek kompozíció adta egységét” fenntartó esztétika *egyetemességére számot tartó* tételét. Vajon miként kapcsolható össze az irodalmi kontextusba helyezett lételméleti probléma — W. Strube kifejezését kölcsönözve — az a priori poétikák normájával? Az eredeti kiindulópont felől nézve kézenfekvő összefüggés teremthető közöttük. Az esztétikai tudat megkülönböztetésével meggyökeresedett nézet ugyanis arra épít, hogy minden műnek van „eleje”, „közepe” és „vége”, ez pedig szükségszerűen időbeni folyamatra utal, de mintegy a befogadótól független műalkotás saját belső idejére. Effélett pedig igencsak nehéz lenne folyamatként érzékelni. A mű folyamatszerű létezésének újszerű elméleti távlatát az adja Szili számára, hogy a kompozíció adta egység egyetemes törvényszerűségének a viszonylagossá tételével is rámutathat — az érdeklődésének homlokterében álló — irodalomfogalmak pluralitására és történeti feltételezettségére. Az európai kritikai rendszerekben használatos mérték érvényességi körének a pontos kijelölése teszi lehetővé ugyanis „olyan típusú irodalmi művek elismerését, amelyekre nem ez az egység a jellemző”. Az imént *rekonstruált* előzetes megfontolás — nekem legalább úgy tűnik — szükségképpen vezet el az irodalom lét- és ismeretelméleti kérdéseinek különböző gondolkodási irányokból eredő megfogalmazásához. Vessünk egy pillantást a kompozíció adta egység, az egyszerű befogadás és a történeti létmód kapcsolatával összefüggő gondolatkör fent jelzett következményére. A befogadás oldaláról a történeti időbeliség formájában is létező mű mint folyamat megragadásához voltaképpen az értelmezéseiben tovább élő műalkotás ontológiai státusának a meghatározása vihetne közelebb, ám a rendelkezésre álló ilyesfajta kontextualista elméletek a mű kompozíció adta egységének kérdésére legfeljebb csak igen távoli párhuzam megvonásának a lehetőségét kínálják. (Például Iser, aki a hatáskeresztmetsző struktúrájáról és a mű *aleatórikus* szabályrendszeréről beszél.)

A műalkotás ún. belső világához a filozófiai esztétika próbált közel férkőzni,

s alig leplezhető „holizmusával” a „meghatározatlanság” feltételezéséig jutott, de a meghatározatlanság meghatározásaiban a hangsúly talán inkább a történelem feletti poétikák posztulátumára esett (arányok, „egységes átformáltság” és így tovább), mintsem az értelmezés szabadságának teret engedő „belső nyitottságra”. Vajon miként szabadítható ki a gondolatmenetnek irányt adó elképzelés az elméletnek ebből a kelepceből? Szili végül is az interpretáció határtalanságát hangsúlyozó dekonstrukciós kritikaelmélet jelentésfelfogásával és szövegértelmező gyakorlatával oldja fel ideiglenesen a dilemmát. Könnyen meglehet, hogy vérbeli *posztstrukturalistára* valló gesztussal. Még kimondani is szörnyű: a *Halotti Beszéd* bravúros — finom iróniával átszótt — *dekonstrukciós elemzésével*. S úgy látszik, mintha ezzel Szili némileg magát a dekonstruktivizmust is dekonstruálná. (Itt feltehetően nem Derridára, hanem az őt követő és „alkalmazó” némely amerikai szövegmagyarázóra lehet gondolni.) Vegyünk csak egy részletet ebből a hipotetikus *posztstrukturalista tanulmánytervezetből* (!): „Az elemzés végül a szerzőnek a szöveg megmunkálásában a latin Sermotól való eltérések szabályosságában megmutatkozó egyéni arculatára is fényt vet... Az alkotó és alkotás, a rafinált eszközökkel remekül elboldoguló szerző és e végső eredményként végletesen egyszerű (sőt a kommentárok számára már-már túl egyszerű, sőt *együgyű*) szöveg rejtélyes viszonya egyike azoknak a paradoxonoknak, amelyek a szöveggel folytatott párbeszédünket végképp lezárhatatlanná teszik. Ez a virtuozitás és ez a rejtőzni tudás együttesen olyan mérhetetlen alkotói „gógót” sejtet, hogy kiérzódhetik, micsoda lelki kín a tiltott gyümölcs, a tudás megizelése, a hiábavalóságának keserősége szemben a jámborság-együgyűség irgalmatlan készletével, mert erről a költészetről legtöbbször az a „távollét” áru el, ami a *Halotti Beszéd*ben tünetően megnyilvánul: a latin Sermo pozitív tételeinek teljes negligálásával. A Sermo: »Tehát, testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk... úgy kell minékünk hinnünk. A mi társaságunk — ... — a mennyekben van.« A *Halotti Beszéd* Anonymusa meglátatlanná teszi ezt a középpontot”. Úgy gondolom, ennyiből is világos, hogy a műfaj legjobb színvonalát képviselő paródiával van itt dolgunk. Azt jelentené ez egyúttal, hogy Szili némileg problematikussá teszi a „programos határtalanság” programját is? Mondanom sem kell, ha helytálló ez a feltételezés, akkor a folyamat végpontja felől az irodalmi mű mint folyamat kifejtéséhez fűzött folyamatos megjegyzéseink is törlésjel alatt olvasandók. A posztstrukturalista megoldás feltételezésével persze egy percre sem akarom azt állítani, hogy az út, amelyen idáig eljutott (és ahogyan eljutott) könnyen járható. Épp ellenkezőleg.

Durva egyszerűsítéshez vezetne, ha azt feltételeznénk, hogy mindezzel együtt Szili annak a megközelítésnek a fontosságát is kétségessé teszi, amelyben a művet folyamatként fogjuk fel. Teljes mértékig igazat adhatunk neki abban, hogy minden figyelmet megérdemel az efféle kísérlet, mert meggyökeresedett nézetek felülvizsgálatára késztet. Másfelől — s a voltaképpeni jelentősége talán ebben van — ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy különböző elméleti kontextusokban különböző tartalmú lehet az irodalom, s a neki megfelelő folyamat fogalma. Szili József a kiinduló kérdésre adható válaszok rendkívül körültekintő, irodalomelméleti, fogalomlogikai, eszmetörténeti szempontok szerinti mérlegelése után meggyőzően érvelhet amellel, hogy különböző szintű, különböző dimenziójú irodalmiságkánonok szabták meg az elmúlt korokban az irodalmiság alapvonásait, bizonyos értelemben máig ható érvényességgel, s

márcsak ezért sem indokolt az egyetlen és egységes irodalomfogalom feltételezése.

Ehhez azonban még azt is szükséges hozzátennünk — kifejező képzavarral — a napi kritikák applikálta „félreértett” posztstrukturalizmus nyelvbotlásai között téblábolva, hogy ez a fogalmi *plurale tantum* „természetesen relatív, nem zárja ki, hogy ne használjunk egyazon irodalomfogalmat egyazon összefüggésben, sőt éppen az ilyen következetesség igénye az alapja”. (Az én kiemelésem. D. I.)

Kálmán C. György tanulmánya, *A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet* a címben megjelölt tárgy rendszeres kifejtését tartalmazza, s magától értetődően az *irodalmi szöveg jelentésének* megközelítéseit állítja a középpontba. Kálmán C. György tudománytörténeti áttekintése a maga nemében — túlzás nélkül — lebilincselően izgalmas olvasmány. Nemcsak a dolgozatában érintett, s egykönnyen aligha megválaszolható jelentéselméleti kérdések özöne adja a kifejtés sodró erejét, hanem a rekonstrukciós folyamatba gondosan elhelyezett fordulópontok, amelyek többnyire a korábban bemutatott megközelítések korlátaira hívják fel a figyelmet, s ezzel mintegy visszaható érvénnyel is az értelmezés új horizontját nyitják meg az olvasónak. Ennyi méltatás után, érdemes leszögezni: mindezzel az érvelés menetében váratlanul felbukkanó elemek tudatos alkalmazásának lehetséges következményeire kellett figyelmeztetnem az olvasót. De lássuk csak mire is lehet itt gondolni. Vegyük talán először a tanulmány első fejezetét, a strukturalista szövegelméletéről és néhány alapelvéről szóló eszmefuttatást, amely a beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet — korántsem kézenfekvő — összekapcsolását alapozza meg. Egy *eminens* tudománytörténeti kézikönyvben is olvashatnánk efféle leírást az irodalomtudományi strukturalizmusról: a tudományt egységesnek és egynek tekinti, az irodalom értelmezését a természettudomány magyarázatainak mintájára képzelel el, ugyanis azt feltételezi, hogy egyetlen valódi tárgya az alkotástól, befogadástól és feldolgozástól függetlenül létező jel vagy szöveg, amely objektív, következésképp önmagában, saját belső szerkezetében tanulmányozandó a természettudományban kimunkált módszerek és logikai műveletek alkalmazásával és így tovább. Ennyi előzmény után talán nem éri váratlanul az olvasót, hogy Kálmán C. György a fejezet végén így kezdi a tanulságok összegezését: „Az a strukturalizmus, amelyet a fenti elvekkel jellemezni próbáltam, bizonyára soha nem is létezett ebben a formában. A kép, amit felvázoltam, túlzó, karikatúrisztikus, s a strukturalizmus, amelyre referál, kétségkívül bornírt szobatudósok strukturalizmusa lett volna. Könnyen előfordulhat, hogy soha senki sem vallotta ezeket (és éppen ezeket) az elveket egyidejűleg és fenntartás nélkül”. A tanulmány merészen meghosszabbítva a strukturalizmushoz kapcsolódó gondolatmenetét az immanens szemlélet elemeivel minden lényeges ponton vitában álló kommunikációközpontú beszédaktus-elméleti megfontolások irodalomelméleti következményeinek számbavételével folytatódik.

A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet összekapcsolása figyelemreméltó elméleti kérdéseket vet fel. Kálmán C. György utal arra a lehetséges felfogásra, amelyben a beszédaktusok elmélete nem más, mint a nyelvészet egy részelmélete, s így az is könnyen belátható, hogy „semmiféle irodalomelméleti megfontolásokat nem implikálhat”. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon a nyelvészet kínálta *konkrét megközelítések* ebben az esetben hogyan alkalmazhatók irodalmi művek vizsgálatában? Kálmán C. György bár megengedi

az alkalmazásnak ezt a módozatát, kétséget sem hagy afelől, hogy túl sok eredményt nem remél az efféle kísérletektől: „az irodalmi szöveg — mint bármely más szöveg is — elemezhető ezeknek az eszközöknek a segítségével. Azután vagy reveláló erejűeknek bizonyulnak az eszközök, vagy nem”. Talán az a feltevésünk sem teljesen alaptalan, ha a beszédaktus-elmélet egyik alapvető megfontolását következetesen végiggondoljuk — „a szöveg helyett a megnyilatkozást kell vizsgálni, amelybe beleértendő az az egész szituáció, amelyben a megnyilatkozás elhangzott” —, akkor nem is olyan könnyű szembenézni azzal, hogy a szöveget irányító konvenciók mellett miként vehető figyelembe a beszédműveletet minősítő hallgató, irodalmi művek esetében tehát mindenekelőtt az a helyzet, amelyben a nyelvi megnyilatkozásoként felfogott szöveget olvassák. Magam affelé hajlok, hogy a műelemzésekben többnyire *korlátozottan* felhasznált beszédaktus-elméleti eljárások csak közvetett módon lehetnek az irodalomkutatás segítségére. Kálmán C. György ennél is fontosabbnak tekinti azonban az *általános* alkalmazások — meglehetősen szűk — körében a definíciós kísérleteket, mert, ha a szerzők nem határozzák is meg a szó szigorú értelmében az irodalmat, támpontokat adnak „a szöveg egy lehetséges szemléletéhez vagy felfogásához”.

Látnunk kell persze, hogy a generatív grammatikával szemben álló nyelvelmélet korántsem olyan széles hatókörű, hogy meghatározhatná akár csak feltevészerűen is — a generatív modell mintájára — az irodalmi szöveg vizsgálatának általános keretét. (Bár voltak erre is kísérletek.) Rendkívül izgalmas és tanulságos az alkalmazások körében a kritika és a beszédaktusok elméletének összekapcsolása. Úgy látom a nehézség egyik oka itt is abban rejlik, hogy jobbára csak *mondatközpontú* megközelítésekben elemezték a kutatók a kritikai — értékelő megnyilatkozásokat, s kevesebb gondot fordítottak az értékelő *szövegek* nyelvhasználatának leírására. Talán ezért is vetődhetett fel az a — strukturalista elveket idéző — gondolat némely szerzőnél, hogy a műalkotás *leírására* használt megállapítások igazságértékkel bírnak, az *értelmezésre* szolgálók ellenben nem. Ám az is meglehet, hogy az értékelés „műfaja” az értékelő kifejezések beszédaktusa alapján írható le. Ebben az esetben a mondat és a szövegtípus elválasztása elméletileg indokolt. Akövetkező kérdés viszont az lehetne, a jelentés használati szabályként való meghatározása vajon nem foglalja-e magába mintegy előzetes feltételként azt a nagy horderejű gondolatot, hogy „az értékelő kifejezések, sőt az értékelő szövegek is” nem »ahogy vannak« mintegy maguktól értékelőek, hanem értékelésre használják őket, a használatban azok, amik”? Ha ez így van — s ebben semmi okom kételkedni —, akkor az értékelő megnyilatkozás szabályai is csak szándékolt és értelmezett konvenciók függvényében létezhetnek. Máskülönben mi biztosítja egy értékelő megnyilatkozás jelentését? A beszédaktusok nyelvészetének alapkérdésével a tanulmány gondolatmenetében is fordulóponthoz érkezünk, s innét visszatekintve minden eddigi fenntartásunk okatlan megjegyzésnek tűnik. Eddig ugyanis Kálmán C. György néhány példát adott a beszédaktus-elmélet irodalomelméleti alkalmazásaira, s gondolatmenetének iránya azt sejtette — bár igen mértéktartó volt a tanulságok összegzéseiben —, hogy a szerző lappangó előfeltevése szerint a pusztán alkalmazott nyelvelméletnek tekintett beszédaktus-elmélet korlátozott mértékben bár, talán az eddigiektől némileg eltérő módon, de mégiscsak *közvetlenül* felhasználható az irodalomkutatásban egy-egy részterület kérdéseinek megválaszolására, s az

egyre gazdagodó tapasztalatok összegződése, idővel akár az egész irodalomelmélet átalakulását is maga után vonhatja.

Súlyosan félreértenénk a szerzőt, ha azt gondolnánk, hogy ehhez hasonló véleményt képvisel, tehát történeti áttekintésében voltaképpen érveket sorakoztatott fel saját — fent jellemzett — álláspontja mellett. Ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. Kálmán C. György ahhoz a felfogáshoz kapcsolódik, amelyben a szövegközpontúságtól a közlésközpontúság felé tett lépés elvi következményeinek transzponálása és irodalomelméleti átfogalmazása nyithat új horizontot az irodalomelméleti gondolkodásban, szűkebb értelemben a szöveg jelentésének megközelítésében: „tétélezzük most fel, hogy lehet a beszédaktus-elmélet mintájára új irodalomelméletet létrehozni. E feltételezéssel semmit sem veszítünk, viszont jól át tudjuk tekinteni azokat a gondokat, amelyekkel egy ilyen elmélet szembekerülhet. Mármost ha a beszédaktusok nyelvészetének egyik legfontosabb kérdése ez: »mi biztosítja egy megnyilatkozás jelentését?« akkor az irodalomelmélet is bizonyára feltesz hasonló kérdést”. A beszédaktus-elméleten alapuló irodalommegközelítés sarkalatos kérdése így hangozhat: „mi biztosítja az irodalmi mű jelentését”? Mitől jelenti az irodalmi mű (szöveg) azt, amit jelent? De a beszédaktusok elmélete, mivel a nyelvhasználat leírása, azt is föltételezi, hogy megnyilatkozásaink révén mindig teszünk is valamit, a megnyilatkozásoknak van *illokució*s értékük. Ezért speciálisan ennek az elméletnek a kérdése ez: „mi biztosítja egy megnyilatkozás illokució>s értékét”? Amikor az irodalom „irodalom illokuciójáról” beszélünk a nyelvelméleti kérdést a következőképpen fogalmazhatjuk át: „mi biztosítja az irodalmi szöveg irodalom illokució>ját”? Másként: „Miből értjük irodalomnak azt, amit irodalomnak értünk?”

A vélemények természetszerűen ezekről a kérdésekről is megoszlók. Kényszerűen bár, de ezek mind említetlenek maradnak. Úgy látom, hogy a beszédaktus-elméleti megfontolásokból levonható irodalomelméleti következtetések közül talán az a legfontosabb, amely a *szöveg értelmezésének egy lehetséges felfogásához* vihet közelebb: „A jelentés nem olvasható le közvetlenül tehát a szövegről, figyelembe veendő az intenció (amelyre konvenció szerint lehet visszakövetkeztetni, s amely maga is konvenciók által meghatározott), vagy a virtuális értelmezés (amely konvencionális tevékenység, s a szöveget irányító konvenciókat tárja fel.) A jelentés nem írható le értelmezés nélkül — minden jelentés értelmezés egyben, s maga a szöveg is önmagában értelmezett, csak mint ilyen (csak értelmezettként) létezik”.

Az irodalomértelmezés és értékorientáció — a kötet legterjedelmesebb írása — az irodalmi mű értékalakzatainak átfogó tipológiai rendszerezését adja, ami Veres András felfogásában az értelmezés és a kontextus figyelembevételével az értékfelismerés lehetőségeinek számbavételét jelenti, tehát igen éles határ választja el az értékforma (objektív érték) és az értéktartalom (értéktudat) kettősségét fenntartó megközelítésektől. Veres András igen „körültekintően” jár el az elméleti problémák felvonultatásában. Saját értékfogalmainak bevezetése előtt több fejezetet át körvonalazza érdeklődésének horizontját. Történeti áttekintést ad az értékprobléma filozófiai, esztétikai, szociológiai és irodalomtudományi megközelítéseiről, a 60—70-es évek magyar értékutatásairól és önálló fejezetben mutatja be a hazai empirikus értékvizsgálatok főbb területeit és irányait: „ennyi előzmény után ideje színt vallanunk”.

Rendkívül szerencsés kiindulópontnak bizonyul az irodalmi mű mint nyelvi képződmény értékalakzatainak megközelítésében Bahtyinnak az a

gondolata, hogy minden „megnyilatkozásban elsődleges az értékelő orientáció”, ezért „az értékelés nem valamilyen adekvát intonációban fejeződik ki, hanem az értékelés irányítja a megnyilatkozás összes jelentéshordozó elemének a kiválasztását és elhelyezését”, ennél fogva a jelentés nem választható el az értékeléstől. S nemcsak magáról a nyelvről mondható ez, hanem az irodalmi műről is. Ha következetesen végiggondoljuk a befogadás viszonylatában létező műalkotásra vonatkoztatva ezt az elméleti megfontolást, akkor talán nem szükséges túlzott részletezettséggel bizonyítani, hogy a megnyilatkozástól elvonatkoztatott nyelvi rendszer mintájára konstituíált absztrakt szöveg szerves részét képező (független és állandó) esztétikai érték létezéséről szőtt álmodat beteljesíthetetlennek látjuk. Pedig mennyivel könnyebb megoldást kínálhatna az esztétikai értékek pozíciójának kijelölésében, ha egy merőben más elméleti keretbe változtatás nélkül áttemelhetnénk az irodalmi szöveg valamely strukturalista leírásából mindazt, amit az immanens nyelvi jegyekről, a struktúra alkotóelemeiről és a formális szövegtények rendezett csoportjairól megállapított, s az egyes érzékileg felfogható elemekhez, a szövegszerkezet valamennyi objektív összetevőjéhez egy általános értékszerkezet feltételezésével jelentést és értéket rendelhetnénk. Ehhez azonban — többek között — magunknak is olyan „superolvasóvá” kellene válnunk, aki „képes volna átlátni a műalkotás valamennyi értékmozzanatát”.

A szövegértelmezés és az értelmezett szöveg összefüggése összetett formában jelenik meg Veres András tanulmányának lapjain. Az értékelést Veres „nem a műhöz *tetszőlegesen* hozzárendelhető befogadói tevékenységnek” fogja föl. Azt feltételezi, hogy „legalább részben a műalkotás orientálja az ízlésítéletet, s *hogy ez az orientáló képesség a mű egész hatásában összegződő, valójában a nyelvi — jelentésbeli felépítésében mutatkozó teleologikus értelmén alapul*”. A tanulmány egyik tételmondataként is felfogható idézetből annyi legalábbis bizonyosnak látszik, hogy jelentés és értékorientáció igen szoros, kölcsönös meghatározottságot feltételező kapcsolatban áll egymással. Talán még az is sejthető, hogy ettől a felfogástól a szöveg jelentésére adható válaszok közül jóval távolabb állnak a szélsőséges relativizmust — *horribile dictu* a „hermeneutikai nihilizmust” képviselő —, mint a jelentésadekváltság lehetőségét mérsékelten bár, de valamiképpen mégis fenntartó elképzelések. Tisztán teoretikus megközelítésben ez a körülmény alapos mérlegelést igényelne, de másfelől az is könnyen belátható, hogy az empirikus értékvizsgálatban talán nem is lehet más jelentésselgondolást alkalmazni. Az olvasó értékelésére irányuló kutatásnak ugyanis — Veres Andrásról tudhatjuk — olyan mértékadó jelentést kell kényszerűen elfogadnia előföltevésként, amely konkrét művek esetében magától értetődően az adott értelmező közösséghez kötött, de mindenesetre viszonyítási alapként szolgálhat a művek szándékolt hatásának fölmérésére. Az ellentmondások — amennyiben jogosult a feltételezésük — könnyűszerrel feloldhatók, ha az olvasó nem téveszti szem elől a tanulmányban az elmélet és az empirikus vizsgálódások között kijelölt határokat, s a gondolatmenet — *minden esetben jelzett* — szempontváltásait.

A szándékolt hatáslehetőség irodalomelméleti fogalmának a bevezetését mindazonáltal több módon érheti bírálat. Egy első, felületes megközelítésben, különösen, ha mindenáron kifejtetlen, következésképp hibaként felróható ellentmondások jelenlétére akarnók rámutatni — a bevezetőből talán kitűnhetett, ez semmiképpen sem lehet célunk —, az intencionalizmus álláspontjának

kimondatlan előfeltevéseit kereshetnénk Veres András gondolatmenetében. Aligha szorul azonban bővebb kifejtésre, hogy a kérdéses fogalom a maga kontextusában semmiképp sem tart szoros kapcsolatot az intencionalizmus azon válfajával, mely a szöveg jelentését szigorúan a szerző szándékának függvényében értelmezi. Veres András szerint ugyanis a szándékolt hatáslehetőség — némi leegyszerűsítéssel élve — magának a közlési folyamatban résztvevő szövegnek a tulajdonsága, olyan „kognitív-logikai struktúra, amely *kizárólag a szövegnek alapján következtethető ki*”, tehát teljes mértékben nem szakítható el az olvasó szándékfelismerő képességétől. (Az én kiemelésem. D. I.) Talán nem teljesen alaptalan azt feltételezni, hogy amikor egy szövegnek szándékolt hatáslehetőséget tulajdonít az olvasó, ezt jobbra csak a posteori teheti, miután „felismerte” és értelmezte a szöveg jelentés- és értékszerkezetének valamely elemét. Következésképp a szövegben megvalósuló szándék bármelyik változatát is vesszük számításba, kizárólag értelmezett formában válik „hozzáférhetővé”. Voltaképpen ettől fogva kell valódi nehézségekkel szembenéznünk.

Talán szükségtelen figyelmeztetnünk arra, hogy jóllehet Veres András a szövegben megjelenő értékalakzatokról beszél, valójában igen tágas szövegtérben azonosítja a műalkotás különböző rétegeiben, jelentésszintjein érvényesülő értékeket. Minthogy az értékek egyúttal jelentések is, választ kell adni arra a kérdésre, vajon a jelentés értéként azonosító, s annak jelentőséget tulajdonító értékelő nézőpontja hogyan jelenhet meg az irodalmi mű értékalakzatainak rendszeres kifejtésében? Úgy látszik, két alapvető megoldás között választhat a kutató. Hivatkozhat az irodalmi művek hatáslehetőségeinek latolgatásában az empirikus értékutatások és befogadásvizsgálatok tapasztalataira. Számbaveheti a jellegzetes értelmezéstípusok értékelésbeli következményeit, a befogadást befolyásoló tényezőket, a leggyakoribb olvasói stratégiákat, de a manipulált szövegváltozatok hatáselemzésével még arra a kérdésre is választ kereshet, hogy „maga a szöveg milyen mértékben képes irányítani olvasóját”? Aligha kerülhetem el — bár szeretném — a tekintélyre való hivatkozás gyanúját, amikor az értékutatás szinte valamennyi szakterületével már közel két évtizede elmélyülten foglalkozó Veres András enyhülten rezignált vallomásával(?) összegezem — az eredeti problémafelvetésre, az értékalakzatok és a befogadók kapcsolatára is érve — az empirikus megközelítés egyik lehetséges tanulságát: „e vizsgálatok alapján az lehet a benyomásunk, hogy majdnem *minden az olvasón* múlik: a művek hatáslehetőségei számosak (a remekművek esetében kimeríthetetlenek), s közülük annyi valósul meg a befogadás során, ahányra az olvasót képességei — érzékenysége, műveltsége, értékrendje — feljogosítják”.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy az olvasó szerepének figyelembevételére irányuló másik értelmezési stratégia olyan kontextualista irodalomfogalom megalkotásával alapozza meg az értékalakzatok elemzését, amely a szöveg lehetséges jelentésegységeinek megkülönböztetésében per definitionem mintegy előzetes feltételként magába foglalja a befogadás szempontjainak érvényesítését. Bahtyin jelentésfelfogásának egyik igen fontos összetevőjéhez kapcsolódva ezért indul ki Veres András abból, „hogy az irodalmi mű mint nyelvi képződmény eleve nem pusztán perceptív, hanem *szignitív* (azaz nemcsak reális, hanem szemiotikai) és mint esztétikailag megformált alkotás *kulturális* (azaz axiológiai) *tárgyként adott számunkra*. Ezért jelentés és érték tapad hozzá, mellyel egyrészt a művet alkotó szerző, másrészt a vele kommunikációba lépő interpretáló tudata látja el, s csak ezek számára áll fenn”. Érde-

mes hozzáfűzni ehhez még azt is, hogy ezzel az irodalomfelfogással összhangban Veres András kizárólag *nyelviileg kifejezett* érték lehetőségéről beszél, s szerföltött kétséges vállalkozásnak látja bármiféle *értékmetafizikai* nézőpontnak az érvényesítését.

Reménytelen vállalkozás volna ezek után akárcsak hozzávetőleges pontossággal is bemutatni Veres András értéktipológiai rendszerét a maga teljességében, legfeljebb csak utalhatunk arra, hogy egyfelől elkülöníti a szövegben közvetlenül vagy közvetve *megjelenő tematikus* értékeket, másfelől az ezek minősítését ellátó *modális* értékeket, mint a megjelenítés értékeit. Az utóbbi csoportba tartoznak még a hagyományos „esztétikai minőségek”, de önálló értéktípust alkotnak a mű modalitását megteremtő *poétikai* tényezők. A tematikus értékekre irányul a jelentéstani, a modális értékekre pedig az esztétikai értékebeállítódásuk figyelme. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a tipológiai megközelítés — lényegéből következően — leggyakrabban a megkülönböztetéssel él, s ez akár félreértésre is alkalmas adhat, mert — a szerző hozzáférhető szándékával ellentétben — az egyes értékfajták valamint érték és jelentés túlzott mértékű elkülöníthetőségét sugallhatja. Minden megszorítások figyelembevételével, mintha viszonylag kevés értelmezést kapna az — pontosabban az egymást részben átfedő fogalmak használata kelthet ilyen benyomást —, hogy az „esztétikai értékorientációt” követő „jelentéstani” vagy „esztétikai” érték megközelítés miként különböztethető meg egymástól. Talán az sem egészen kézenfekvő a típusalkotó elemek ismeretében, hogyan kapcsolódnak az „esztétikai minőségekhez” az „esztétikai értékek”, s ez utóbbiak miért jöhetnek számításba mint szövegben megjelenő tematikus értékek.

Az eddig elmondottakból kitűnhetett, hogy a bahtyini nyelvfelfogás kijelölte elméleti kereten belül a módszertani problémát az olvasó szövegteremtő együttműködésének a figyelembevétele jelenti a művek értékhatás lehetőségeinek a feltárásban és a különböző értéktípusok bemutatásában. De ezt az elméleti anomáliát — ha úgy tetszik — mint igen magas színvonalon legalizált apóriát maga Veres András fogalmazza meg a legpontosabban tanulmányának egyik záró következtetésében: „A mű hatáslehetőségei az olvasatban lesznek (vagy nem lesznek) valóságosak, ... a szándékolt értékhatásra kizárólag a megvalósult értékhatásból következtethetünk”.

Rendkívül elszegényítenénk a tanulmányokat, ha összegzésként mintegy az önmagukban konzisztens elméletek legkisebb közös többszörösére mutatnánk rá. Mit is mondhatnánk végezetül?

A tanulmányírók óvatos fenntartásokkal árnyalt általános észrevételeiből és az elemzések távolabbi tanulságaiból talán még — reményem szerint — mértéktartó elvi következtetés is levonható, s meglehet, túlságosan is kézenfekvő, ebben az összefüggésben pedig igencsak távolra mutató, de majdnem önként adódik a kötet áttekintéséből. A strukturalizmus és a strukturalizmus után létrejött *elméletek* kapcsolata is rávilágíthat arra, hogy az irodalomkutatás fejlődéséről alkotott leegyszerűsítő felfogások kiinduló tételei több szempontból is módosításra szorulnak. Az elméleti gondolkodás körén belül a létrejövő és letűnő irányzatok kölcsönhatása aligha jellemezhető a tudományos paradigmaváltások *általános* képletével.

Valamin túl-lenni; ez talán a legnehezebb, ha egyáltalán lehetséges. Erre éppen a „filozófiából való kilépés” nehézségeiről töprengő Derrida hívhatja fel a figyelmünket.